

TÓTH LÁSZLÓ
Gúzsba kötve

Fel- és megjegyzések az 1968 utáni poszt-sztálinista konszolidáció éveihöz a csehszlovákiai magyar irodalomban (1969–1989)

Az 1950-es évek sztálinista terrorjának, bezártságának, kézi vezérléses irányításon alapuló korszakát, a sematikus művelődés- és irodalompolitika éveit Csehszlovákiában a politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi élet nyitását, az élet minden területén szabadabb és elevenebb légkört hozó, s az ún. „emberarcú szocializmus” megteremtésének kísérletéhez vezető esztendőket követték, ami jó néhány, itt most nem részletezendő, alapvető modernizációs folyamatot indított el a csehszlovákiai magyar társadalomban, szellemi életben, művelődésben és irodalomban is. A csehszlovákiai magyar irodalomban az 1960-as évek derekán és második felében jelentkező új, már az 1958-ban indult Tözsér Árpádék utáni írónemzedék antológiái, az 1970-es *Egyszemű éjszaka*, valamint az 1972-es *Fekete szél* megjelenésével is jellemezhető folyamatnak azután az országban az 1968-as szovjet megszállás, s az ennek nyomán gyorsan bekövetkezett politikai-ideológiai, gazdasági és társadalmi irányváltás vetett véget, amelyet politikai értelemben – helyi szakszóval – a „normalizáció”, a „konszolidáció” éveinek szokás nevezni. Ez az időszak kereken két évtizedig, egészen az 1989-es rendszerváltásig tartott, s elsősorban a szellemi-művészeti élet *normális, konszolidált*, a szellem autonóm, szabad, öntörvényű mozgásának minden erővel történő akadályoztatása, lehetetlenné tétele/válása jellemezte. Hogy mást ne mondjak, 1968/1969-et követően a cseh irodalom és művészeti élet jelentős része emigrációba, további, nem kevésbé számottevő része belső emigrációba kényszerült, üldözötté vált, műveiket betiltották, nevüket kitörölték a lexikonokból, történeti összefoglalókból, vagy a legkülönfélébb más, politikai természetű retorziók érték őket. Szlovák viszonylatban – ha kisebb mértékben és talán valamivel szelídebb formá(k)ban is – szintén hasonló volt a helyzet, de közvetlen retorziókkal, átszervezésekkel és tisztogatá-

sokkal kezdődtek az 1970-es évek a csehszlovákiai magyar társadalomban, illetve szellemi-irodalmi-művészeti életben is.

Noha 1968 augusztusa után a csehszlovákiai magyar írók közül az emigrációt egyedül csak Monoszló Dezső választotta, tucatnyi író, újságíró jutott az eltiltás sorsára, vagy érték őket a berendezkedő hatalom és kisebbségi csinovnyikjai – Bettes István szóleleményével: kompromisszionáriusai – részéről nyílt, vagy a felszínen ugyan láthatatlan, csak következményeikben: a különböző pályamódosításokban és súlypont-eltolódásokban érzékelhető, ám minden esetben nemtelen támadások. A legsúlyosabb megtorlást az írók közül a csehszlovákiai magyar politikai-nemzetiségi önképviselő és szellemi reformtörökvések motorja, az események sűrűjében politikusi-miniszteri szerepet is vállalt Dobos László szenvedte el, akinek publikálási tilalmát 1977–1978 táján ugyan részlegesen feloldották, jelentősebb nyilvános szerepet egészen 1989-ig nem vállalhatott. Évekre kitiltották az irodalomból a költő Gyurcsó Istvánt és Tóth Elemért, súlyos retorziókkal sújtották az irodalomtudós egyetemi tanárt, Turczel Lajost, Tözsér Árpád a személye elleni támadások elől vidéki száműzetésbe vonult vissza (ő a Nyitrai Pedagógiai Főiskolán találta meg a Tomiját), s párizsi kapcsolatai miatt Cselényi László is csupán 1978-ban kapott engedélyt az elsősorban a Magyar Műhely által képviselt avantgárd, majd a neoavantgárd poétikák jegyében kibontott költői életművének ekkori első, igazi fordulatát jelentő *Krétakor, avagy Lehetőségek egy elképzelt szöveghez* megjelentetésére.

S bár az *Egyszemű éjszaka* költőit még az antológiájuk megjelenése előtt súlyos támadások érték, érdekességük, hogy ezek odahaza alapvetően még nem bizonyultak politikai természetűeknek (a két világháború közti szlovéniai magyar irodalom egyik, 1948-tól Magyarországon élő jeles tagja, Szalatnai Rezső gerjesztette őket, s azok jórészt a szóban forgó kisebbségi magyar irodalomrészen addig teljességgel szokatlanul számító hang- és paradigmaváltástól való olvasói-kritikusi idegenkedéssel magyarázhatók). Annál súlyosabb politikai természetű támadás érte viszont az antológiát Magyarországon, amikor – egykorú értesülés szerint: csehszlovákiai magyar sugallatra – rögtön a könyvesboltokba kerülését követő napon, pártutasításra, kivonták a forgalomból. (A leginkább kifogásolt vers tudtommal Németh István *Történelmi pillanat* című pársoros groteszkje volt,

Az előadás a tavalyi Tokaji Írótabor *Eltiltva és elfelejtve* című konferenciáján hangzott el.

amelynek a költő utcájába betévedő rinocéroszát a budapesti „fehér ház” – ma képviselői irodaház – éles szemű hivatalnokai valami jellegzetesen furmányos észjárással – némi lelkiismeret-furdalásból is talán? – a Csehszlovákiát lerohanó szovjet és magyar tankokkal azonosították.) Ennek ellenére az *egyszemű éjszakások és a fekete szelek* többje – hangjuk s szemléletük otthoni környezetben való szokatlansága, avantgárdizmusuk és individualizmusuk dacára – még eljuthatott első köteteihez (például a költő Mikola Anikó, Keszeli Ferenc, Kmeczkó Mihály, Kulcsár Ferenc, a prózaíró Bereck József és Kövesdi János), ha nem is mindegyikük gond nélkül, mint a csupán lényeges késleltetéssel megjelenhetett Varga Imre. A bemutatkozó prózakötete kiadásától évekig erősen ódzkodó Kovács Magda vagy Fülöp Antal esete viszont már azt a nem kis részt az alkotókat szellemi-szemléleti szabadságukban gúzsba kötő, emberi integritásukban fenyegető társadalmi-belpolitikai klímaváltozás következtében kivétel nélkül szinte valamennyiüknél fellépő személyes (alkotói) válságot tükrözi, amelyen csak kevesüknek sikerült úgy-ahogy átvergődniük. Egészében mégis elmondható, hogy bár az *Egyszemű éjszaka* és a *Fekete szél* nemzedékének irodalmi életbeni elhelyezkedése és térnyerése gyakorlatilag már az 1968–1969 utáni husáki konszolidáció két évtizedére esett, ami egyfelől lehetőségeiknek is erős korlátokat szabott (ezzel kapcsolatban mondta egy helyt Filep Tamás Gusztáv, hogy „tagjait mintegy »hátról« érintette meg a nagy történelmi élmény”, s a „szellemi zár már akkoriban kattant rájuk, amikor az első kötetük megjelent”), arra is ösztönözte többüket, hogy a levegőhiányos években se adják fel szabadságigényüket, morális tartásukat, alapvető irodalmi plánumaikat, esztétikai igényességüket.

Szélesebb értelemben figyelemreméltó kettősségnek lehetünk tanúi a szóban forgó két évtizedben: miközben a husáki, kézi vezérlésű párt- és társadalomirányítás egyre jobban a szellemi-kulturális egyenműsítés, a szellem szabad mozgását mind inkább kordában tartó kulturális diktatúra kalodája felé tereli az országot, és az 1970-es évek második felétől újra feltámadó szlovák nacionalizmus is újabb és újabb támadásokat intéz a csehszlovákiai magyar szellemi élet és művelődés ellen, az az irodalom mellett – legjobban teljesítményeiben – számos egyéb területen is egyre messzebb jut, s egyre inkább felzárkózik a szigorú(bb) értékrendekhez, mind szervezesebben

tagozódva be az összmagyar, illetve közép-európai kultúrába. Itt mindenekelőtt Tözsér Árpád, Cselényi László, Gál Sándor, Zs. Nagy Lajos, Ozsvald Árpád, Varga Imre, Kulcsár Ferenc és Mikola Anikó versesköteteire gondolok; az 1970–1980-as évtized fordulóján tűnt fel a regénypoétikailag is áttörést hozó *Éleslövészettel* s ezt követő regényeivel már a magyar próza posztmodern irányait nyitogató Grendel Lajos; mellettük megemlíthetők még itt a lankadatlan eltökéltséggel a klasszikus, leíró-történetmesélő, realista regénytechnikai eljárásokat alkalmazó Duba Gyula regényei és elbeszélései, valamint Gál Sándor novellái; és kilép gyerekcipőiből a gyermekirodalom, s legfőképpen Simkó Tibor, Dénes György és Tóth Elemér, majd Keszeli Ferenc és mások révén hangszerelésében és színvonalában is beilleszkedik a kortárs magyar gyermekirodalom kontextusába. Az összmagyar viszonylatban – elsősorban Sütő András és Ágh István révén – szintén az 1970-es évek elején nekilódult szociografikus-émlékezetfagató prózával tart lépést itt első helyen Duba Gyula faluszociográfiája (*Vajúdó parasztvilág*); és elindul a nagykorúsodás felé az irodalomkritika és irodalomtudomány is: korszakunk elején Zsilka Tibor *A stílus hírértékével* a strukturalista irodalomelmélet és -kritika iskoláját járja ki; az egész csehszlovákiai magyar irodalomértést és kritikai gondolkodást megújulásra serkentik Zalabai Zsigmond rendszeralkotás igényével fellépő kritikái, tüzetes szövegvizsgálatai, melyek mellett egy máig érvényes és hiánypótló metaforaelméleti munkával is előrukkolt (*Tűnődés a trópusokon*); Koncsol László – Lator László által „tanító szenvedélyűnek” nevezett – nem mindennapi tudással felvértezett, kifinomult ízlésű, széles horizontú irodalomkritikusi, -történeti és esszéírói tevékenységét mindenekelőtt hagyomány és modernitás összehangolása, egyfajta elszánt szintézisigény jellemzi (a kérdéses időszakban: *Kísérletek és elemzések; Ívek és pályák*); az angol-amerikai újkritikai iskola jegyében indult, ritka szavú Rákos Péter a klasszikus és kortárs világirodalmi tendenciák felől közelít nagy ívű tanulmányaiban a magyar irodalomhoz; Tözsér Árpád esztétikai igényességével, a világirodalom egészét átfogó ismeretanyagával, s a legmodernebb és legfrissebb irodalmi törekvések, nyelvi-poétikai-filozófiai rendszerek iránti fogékonyságával tesz kísérletet a „valóságirodalom” Fábry Zoltán-i eszményének elvárt követése helyett az „irodalom valóságának” feltérképezésére; Turczel Lajos

pedig a pozitivistá irodalomtörténet-írás legjobb hagyományainak folytatásával szerez szélesebb körben is tekintélyt magának és a csehszlovákiai magyar irodalomtörténet-írásnak.

Ha Kosztolányi Dezső annak idején okkal-joggal nevezte a műfordítást *gúzsba kötve táncolásnak*, akkor ez is az volt a javából. Az erős kötöttségek mellett, a tiltások és szabályozások kijátszásával, szinte pengeélén egyensúlyozva kellett azoknak az alkotóknak dolgozniuk, akik legalább részben meg kívánták őrizni szellemi autonómiájukat, s alkatak, morális tartásuk nem engedte őket kiszolgáltatni a regnáló hatalmat. Ilyképpen elmondható, hogy maga az alkotás folyamata is bizonyos részben és értelemben a *műfordítást* idézte: író és olvasó között ugyanis kialakult egyfajta titkos közmegegyezés, a jelképeknek, metaforáknak, allegóriáknak bizonyos rendszere, az elhallgatások dekódolásának és a sorok közti olvasásnak kifinomult képessége és módja, az alkotói és irodalomszervezői-szerkesztői magatartásoknak a beavatottak számára jól olvasható koreográfiája, mely lehetővé tette köztük a kommunikációt, azt, hogy adott lényeges vagy annak vélt tartalmak, ismeretek és magatartásminták eljussanak címzettjeikhez. Egyfajta cinkos összekacsintás volt ez író és olvasója között, afféle: „tudom, hogy tudod”, „tudom, hogy te is ezt gondold” játék, miközben legtöbb esetben boldogan elfeledkeztek arról, hogy a hatalom is tudja, hogy milyen játék folyik úgymond a „háta mögött”. Hivatalosan cenzúra nem volt (bár a szöveg- és műellenőrzések, illetve -jóváhagyások intézményi rendszerének fenntartásáról, a pártközponti sajtóosztályról, a kiadói főigazgatóságról, a minisztériumi ideológiai szűrőkről, a lektori és szuperlektori jelentések akadályainak fenntartásáról a hatalom továbbra sem mondott le), ennek helyét a főszerkesztők, kiadóigazgatók állandó ellenőrzése, félelemben tartása, valamint az egész (író)társadalomra rákényszerített öncenzúra intézménye vette át.

Figyelmeztető volt például az *Egyszemű éjszaka* és a *Fekete szél* írói többségének alkotói válságoktól terhes útkeresése, s a kifutásuk nyomán támadt nemzedéki űr is, az, hogy a közvetlenül utánuk indulók – megfelelő légkör híján – már nem voltak képesek megerősödni, aminek következtében mára el is kalódtak vagy pályát is váltottak mind. De a későbbiek közül is csupán néhányan – mindenekelőtt a környezete társadalmi valóságát, személyes és közéleti viszonyait fanyar, sokszor a dadaizmust idéző szöveg-

játékaival és lírai groteszkjeivel, nyelvöltögetéseivel, verses bohócmutatványaival kifigurázó Bettess István, továbbá a szintén ironikusra hangolt, közéleti gyökerű, ám az előbbinél drámaibb hangolású, filmszerű megoldásokat és montázs technikát alkalmazó közéletlírát író Barak László, valamint a nyelvi, nyelvkritikai indíttatású és a versszak-közi szünetek és versbéli csöndek drámai erejét nagy mértékben mozgósító lírát teremtő Balla Kálmán –, s már csupán az 1980-as évekre jutottak tág irodalmi horizontok háttérével gazdag első köteteikhez. Közülük Balla Kálmán kritikáival, tanulmányaival és irodalomszervezői-szerkesztői munkájával is a csehszlovákiai magyar irodalom fogalmának újragondolását és ez irodalomrész horizonttágítását szorgalmazóhoz csatlakozik; nevezetesen, 1979-es, *Van-e költészetünk?* című kritikája például nyílt fellépés a kisebbségi költő (író) szerepfelfogásával és annak belterjességével szemben.

S mindezek folyományaként, ugyancsak ehhez az időszakhoz: az 1980-as évekhez tartozik – Grendel Lajos elnevezésével – a csehszlovákiai magyar irodalom Tözsér Árpádék, majd az *Egyszemű éjszaka* nemzedékének fellépését követő „harmadik modernizációs nekirugaszkodása”, újabb nemzedékváltása, a „hivatalos struktúrán kívül” szerveződő, „bármiféle közéleti, küldetéses szerepet elutasító”, s mind a magyarországi nemzedéktársaikkal, illetve a „magyar reformértelmiséggel”, mind pedig a velük egyívású szlovák írókkal „szoros és szerteágazó kapcsolatokat” fenntartó Iródia-csoport megjelenése, melynek belépője már egyértelműen a szóban forgó kisebbségi irodalom korábbi jelenségeinek és alapműveinek, illetve egyes alkotói tevékenységének az újraértékelését is jelentette egyúttal, s egyik legfontosabb elszánásuk az volt, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmat – és benne saját magukat is – az egy és oszthatatlan (össz)magyar irodalom részének tekintsék. (Ennek hangsúlyozására teremtették meg maguknak a csehszlovákiai magyar irodalom *egyetlen* „klasszikusának”, Tsúszó Sándornak a képzeletbeli alakját, akinek azóta is „gyarapodó” életműve „feltárása” – magyarországi, erdélyi, kárpátaljai és délvidéki alkotókat is aktivizáló – közkeletű *társas játékká* vált.) Magát a mozgalmat azonban – amelynek jelentőségét Grendel Lajos abban látta, hogy „gyökeresen szakítottak elődeik tradicionalizmusával, és fölcillantották egy alternatív szlovákiai magyar kultúra megteremtésének a lehetőségét” – röviddel megjelenése

után a hatóságok be is tiltották, még nevének használatát is megtagadták tőle, s arra is rákényszerítették őket, hogy az eredetileg arról elkeresztelt antológiájuk címét is megváltoztassák (előbbit *Fiatalkor* Kőrére, utóbbit *Próbaútra*). De el már nem hallgathatták, amely az önszerveződés és önnevelés változatos lehetőségeinek és eszközeinek alkalmazásával az évtized végére már meghozta első eredményeit, amelyek mindenekelőtt a dél-amerikai látomásos realizmus hagyományait a posztmodern szövegirodalom technikáival ötvöző, korán elhunyt prózaíróban, Talamon Alfonzban, a nagy nyelvi erőket megmozgató és a mimézis, a nyelv-, alak- és szerepváltások eszközét parádés módon alkalmazó költőben, Hizsnai Zoltánban, továbbá a költészet és a képzőművészet, illetőleg a vizuális költészet és az akcióművészet, performance határmezsgyéjén született kísérleteivel a nemzetközi porondon is otthonosan mozgó Juhász R. József műveiben, végül a később a politikai, majd tudományszervezői pályára átváltott Tóth Károly irodalmi tanulmányaiban, esszéiben és kritikáiban nyilvánultak meg.

Az 1980-as évek végéig egyébként ekkor már mindennapos gyakorlattá váltak – beszámolóim szorosán vett tárgyánál maradva, itt most csak az irodalmi példákat sorolom, hasonló módszerek dívtak a társadalmi-szellemi élet s a művelődés valamennyi területén – a csehszlovákiai magyar irodalomban a betiltások, feljelentések (1978-ban például a pozsonyi Irodalmi Szemle évi tíz száma közül hetet jelentettek föl már-már találmányra kipécézett anyagai miatt, amelynek főszerkesztője szinte ingajáratban közlekedett a szerkesztőség és a pártközpont között – volt ezeknek a ráfogások alapon működő feljelentéseknek egy rendkívül alattomos és idegörlő, az embert és az alkotó individuumot belülről pusztító jellegzetességük, jelesül, hogy nem a vádaskodónak kellett állításait annak rendje s módja szerint hathatós érvekkel, meggyőző bizonyítékokkal alátámasztania, hanem a vádlott kényszerült igazságon bizonyítására – ez utóbbiakkal hozható összefüggésbe a szövegelemző, összefüggés-kereső és a szöveg mögöttes tartalmait/dimenzióit feltáró kritika elnémulása is, ugyanis a kákán is csomót kereső, rosszindulatú figyelem ezek jó szándékú és gyanútlan észrevételeivel, meglátásaival könnyen vissza is élhetett volna); napi gyakorlattá vált bizonyos új irodalmi művek megjelenésének késleltetése vagy kiadásának csupán erős kozmetikázások utáni engedélyezése; mindennaposak voltak az egyes alko-

tók ellen indult boszorkányüldözések (a leglátványosabbak az esztéta-kritikus-szerkesztő Koncsol László, illetve a költő-szerkesztő Varga Imrét érték, olyannyira, hogy a hatalomnak és csicskásainak mindkettőjüket sikerült kiszorítaniuk a csehszlovákiai magyar irodalomból, sőt Varga Imrét az országból is, Koncsol pedig – az irodalomból való kiharcolása után – kénytelen volt pályát váltani, és elmenni a dióspatonyi földműves-szövetkezet és helyi nemzeti bizottság helytörténet-írójává, amely pályaváltása 1990 után nagy ívű művelődéstörténeti munkásságban csúcspontot ért el); Mács József ellen egyik regénye miatt indult eljárás; Zalabai Zsigmond tanácskezelői állást nem kaphatott, többen megítélt Madách-díjukat nem kaphatták meg; s Grendel Lajost is csak művei páratlan szlovák és egyéb külföldi visszhangja mentette meg a publikálási tilalomtól (Madách-díjat azonban – szlovák írószövetségi, illetve rangos magyarországi irodalmi díjai ellenére – egészen a rendszerváltásig ő sem kaphatott). De a hatalomhoz nem idomulók közt egyébként sincs, akit ne tartott volna megfigyelés alatt a titkosrendőrség, aki ne élvezhette volna legalább egyszer, de voltak, akik rendszeresen a titkosrendőrség váratlan „baráti beszélgetésekre” invitáló vendégszeretettel. Többen is elhallgatnak vagy elhagyják az országot (elsőként Bába Iván kiadói szerkesztő települt át Magyarországra, majd az 1980-as évek első felében Varga Imre után magam is az átköltözés mellett döntöttem, később az iródiás Krausz Tivadar és Kendi Mária is követte a példánkat, de ebbe a sorba illeszthető bele például a történész Szarka László, Molnár Imre és G. Kovács László hazaváltása is). A különböző rendreutasítások, támadások és megfélemlítések célkeresztjében – a fentiekben soroltakból is kiderülhetett – a pozsonyi Madách Könyvkiadó és az Irodalmi Szemle több szerkesztője szerepelt (Grendel Lajos, Zalabai Zsigmond, Balla Kálmán, Tóth Károly, Varga Imre s jómagam is, de akkorra már visszatért a Madáchhoz, a műfordítás-irodalmi részleg szerkesztőjének Tözsér Árpád, s a kiadó műszaki osztályán töltötte száműzetését a közszerepléstől eltiltott Dobos László is), ami e két jelentős irodalomszervező és minőségőrző, minőségetermelő műhelynek – a „minőség forradalma” Németh László-i jelszavának megfelelően – a csehszlovákiai magyar szellemi nagykorúsodásban és ellenállásban betöltött szerepét is jelzi (főként a korszak vége felé, mondja Grendel Lajos, „a Madách Könyvkiadóban olyan irodalmi

művek láthattak napvilágot, amelyek a hivatalos szlovák vagy cseh könyvkiadókban nem jelenhettek volna meg”). De erre utalnak az ezen intézmények élén végrehajtott vezetőváltások is (kiadóigazgatónak a pártközpont egyik korlátolt látókörű, tanulatlan apparatcsikját nevezték ki; az Irodalmi Szemle főszerkesztőjének egy jelentéktelen, ám a korábbi – egy versközlemény miatt előzőleg tetemes pénzbírsággal sújtott, s szerkesztőit a tőle elvártak szerint kordában tartani sem tudó – főszerkesztőnél makulátlanabb káderlapú költőt tettek meg, de egy-egy jó szándékkal leközölt vers (például Kulcsár Ferencé) vagy elbeszélés (Gál Sándoré) miatt még ő sem úszhatta meg a feljelentést, s jelentős átalakításokat hajtottak végre a kiadó lektori testületében is (kitessékelve onnan Koncsol mellett Bodnár Gyulát is) stb. (Más vonatkozásokban is így volt ez; „az irodalmi intézményeket – jegyezte meg idevonatkozóan Grendel Lajos – pártbürokraták, opportunisták és nem egy esetben dilettánsok lepték el, akik számára az irodalmi intézményesülésnek az irodalom elnyomása volt az egyetlen módja”). Sokatmondó egyébként, hogy az 1989-es rendszerváltás magyar vonatkozású eseményei a Madách Könyvkiadó egyik szerkesztőjének lakásán, a kiadó több szerkesztőjének jelenlétével kezdődtek, majd az első napokban annak eredeti magyar irodalom szerkesztőségének hivatali szobájában folytatódtak.)

Az 1980-as évekre egyébként más dimenziókban is tovább fogyott a levegő, más szinteken is egyre szorosabb gúzsok kötötték a szabad mozgást követelő szellemet. Drámai módon megemelték a Csehszlovákiába bekerülő magyar(országi) könyvek árát; az egekbe szökött némely magyar(ország) – főleg irodalmi – lapok ára, amelyek így a csehszlovákiai magyar értelmiség java számára elérhetetlenekké váltak; az 1980-as évek elején valutahiányra hivatkozva évi két alkalomra korlátozták a Magyarországra utazások számát; a Csehszlovák Jogvédő Iroda utasítására erősen korlátozott mértékben – alkalmankénti 1000 forint összeghatárig – tudtunk csak hozzájutni Magyarországon az ottani tiszteletdíjainkhoz, jogdíjainkhoz (igaz viszont, hogy ezen az összegben egy nagy utazótáskányi könyvet cipelhettünk át a határon); ferde szemmel nézték egyre kiterjedtebbé és természetesebbé váló magyarországi kapcsolatainkat (a magyar liberális demokrácia meghosszabbított karjának nevezve azokat, akik közülünk rendszeresen publikáltak Magyarországon), vagyis, főként az

1980-as évektől, a hatalom erőteljes kísérleteket tett a csehszlovákiai magyar irodalomnak a magyarországitól való elszigetelésére, s ez időben még a magyarországi publikálás vállalása is politikailag hangsúlyos tettek számított. Árgus – s ártó – szemek figyelték a csehszlovákiai magyar írók és műveik magyarországi kritikai recepcióját, és a legnagyobb vétségek közé számított, ha olyan valakinek a műve kapott pozitív visszajelzést, aki szálla volt az otthoni hatalom szemében, de kísérletek történtek az egyértelműen hatalomhú alkotók pozitív magyarországi fogadtatásának megszervezésére is. (Nevezetes eset volt például 1975-ben a Szlovákiai Írók Szövetsége Magyar Tagozata vezetőségének feljelentése a debreceni Alföld csehszlovákiai magyar összeállítása ellen.) De bevezették a „csehszlovák irodalmi kontextus” elvben ugyan nem kifogásolható fogalmát és gyakorlatát is, amely azonban a valóságban szintén a csehszlovákiai magyar irodalomnak a magyarországitól és a többi magyar irodalomrésztől való fokozott elszigetelését volt hivatott szolgálni stb.

Mindeközben a mélyben már egyre erősebben érzékelhető volt a csehszlovákiai magyar irodalomnak az 1989-es fordulat után nyíltan is előtörő megosztottsága, hasadtsága, hamarosan elkövetkező értékszemléleti átrendeződése, kettőssége is. Grendel Lajos *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén* című, fentebb már hivatkozott, s a rendszerváltás után íródott eszméltető tanulmánya éles különbséget tesz azok törekvései és művei, pályája között, akik „az irodalmat a nyelvből teremtett művészetnek tekintik”, s azok közt, akik „valamely nemzeti vagy osztályideológia eszközének”, azok közt, akik „a szlovákiai magyar irodalom hatvan-nyolc előtti szemlélet- és ízlésváltásának a folytonosságát a hetvenes években is fenntartják”, és azok között, akik „művészi és morális kompromisszumaikba egyre inkább belebonyolódva” tettek kétségbeesett erőfeszítéseket, hogy „egyformán megfeleljenek a hivatalos ideológia elvárásainak”, továbbá az olvasói elvárásoknak, valamint a „saját művészi igényeiknek”. S ilyen értelemben Grendel is keményen elítélte az 1980-as évekre konzerválódott „kollektivista ihletésű irodalom- és társadalomszemléletet”, s mindazoknak az optikai csalódásoknak a sorát, amelyek pozitívumként láttattak olyan írói kényszerpályákat is, melyeket a csehszlovákiai magyar írók jelentős része képtelennek bizonyult kikerülni.

S végül, még valamit.

Az esetleges, az irányú várakozások, hogy a rendszerváltás után az írók asztalfiókjából újabb és újabb, korábban napvilágra nem juthatott remekművek kerülnek majd elő, a csehszlovákiai magyar irodalom, írók esetében sem teljesültek. Kiderült, hogy a diktatúrában (is) vagy – még ha kisebb-nagyobb alakításokkal is – minden megjelenhetett, vagy maguk az írók nem írták meg azokat a műveiket, amelyek ne jelenhettek volna meg. (Egyedül a főként politikusként, polgárjogi aktivistaként tevékeny, ez irányú magatartása miatt az 1980-as években börtönt is szenvedett, eredetileg írónak indult Duray Miklós novellái és önéletrajzi vallomása, valamint a történész-publicista Janics Kálmán korszakos, az 1945–1948 közti csehszlovákiai magyarüldözések történetét és jogtalanságait tény- és adatszerűen feltáró monográfiája, *A hontalanság évei* képeznek ez alól valamelyest kivételt.)

Már a rendszerváltás után, az 1990-es évek elején, a pozsonyi Irodalmi Szemlében két alkalommal is összegeztem a magam írói-szerkesztői emlékeit és tapasztalatait az 1980-as évek csehszlovákiai magyar irodalmi életéről és közállapotairól; elsőként egy 1983-as naplótöredékem közreadásával, majd az abban olvasható történetek egyik negatív érintettjének sértődött válasza kapcsán (*Napló és töredék: nyolcvanas évek; Szembenézés, avagy még egyszer a nyolcvanas évekről*). Ezek elsőjében szélesebb összefüggések rendszerében is igyekeztem elhelyezni az 1970–1980-as évek csehszlovákiai magyar irodalmi-szellemi életének eseményeit, magyar vonatkozású párhuzamokat keresve hatalom és irodalom viszonyához a közép-kelet-európai diktatúrákban. Nos, esszémben arra a megállapításra kellett jutnom, hogy mind Magyarországon, illetve mind a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar irodalom viszonylatában meg lehet találni azokat a traumatikus pontokat, amelyekre a hatalom mindenütt egyformán idegesen s hasonló eszközök és módszerek alkalmazásával reagált; így lehetett párhuzamosságokat találni bizonyos, hazájukban botrányt keltett magyar irodalmi lapok (Veress Miklósék *régi Mozgó Világa*, Szócs Géza kolozsvári *Echinoxa*, Sziveri János újvidéki *Új Symposionja*) és a pozsonyi Irodalmi Szemle ellen indított heves támadások, továbbá a Nagy Gáspár nevezetes Nagy Imre- és 1956-os versei közlése miatt a tatabányai *Új Forrást* és a szegedi *Tiszatájt*, illetőleg Csoóri esszéi, valamint a lap szociografikus riportjai miatt a kecskeméti *Forrást* ért retorziók, főszerkesztő-

váltások között. S bár ez „ügyek” között nem lehetett közvetlen kapcsolatot felfedezni, a kilencvenes évek elejére, az időközben (Kelet-)Közép-Európában lejátszódott történelmi események fényében már világosan látszott, hogy ezek a „külön-külön ügyek” ugyanarra – esszémet idézve – „a rugóra »jártak« mind”, mert „régiónkban a hatalmat is ugyanazok a rugók”, ugyanazok az erők működtették. Mindemellet még egy további, többé-kevésbé rokon vonásuk is volt ezeknek az „ügyeknek”. Jelesül, hogy (fő) szereplői, érintettjei – akiket délvidéki írótsáram, Csorba Béla szavaival, „leparancsoltak a lóról” – zömmel mindenütt ugyanannak a nemzedéknek, kicsit tágabban: nagyjából ugyanannak a két egymást követő nemzedéknek, a már az 1940-es években, illetve az 1950-es évek első felében született, tehát már a második világháború után felnőtt, az 1960-as évek közepe és az 1970-es évek közepe között eszmélkedő nemzedék(ek) – nemzedékem – saját identitásukat, lehetőségeiket és feladataikat mind tudatosabban és erőteljesebben épp az időben kereső tagjai voltak. Azok tehát, akik személyiségük épségének védelmezésével, autonómiájának kiküzdésével az 1970–1980-as évek fordulójára, s az 1980-as évek elejére egyre gyakrabban ütköztek neki a magát hol puhábbnak mutató, hol viszont hatalmához és kiváltságaihoz keményebb eszközökkel (is) ragaszkodó, a szabad emberi akaratot és személyiséget központi irányítás és szabályozás alá vonni kívánó szovjet típusú diktatúra falaiba, amire az mindenütt dühödt indulattal és azonos módon reagált. Vagyis, ezekben a látszatra *irodalmi* „ügyekben” tágabb értelemben már az akkori hatalom szándékaival szembenálló, egyre tudatosabb ellenzéki magatartás, szerep formálódásának, a tudatos ellenzéki első tömegesebb megnyilvánulásai is láthatók voltak, s teljesen törvényszerűnek tűnik, hogy az 1989–1990-es (kelet-)közép-európai rendszerváltásokban azok a szabadságukban, kiteljesedésükben gátolt *szellemi* erők törtek robbanásszerűen felszínre (talán az addigi – főleg hatalmi-dinasztikus érdekekből, nemzeti szabadságvágyból, szociális feszültségekből stb. táplálkozó – forradalmak, rendszerváltások történetét nézve ilyen közvetlenül először), amelyek legérzékeltetőbben az alkotó értelmiség és művésztársadalom szabadságigényében nyilatkoznak meg.

A szóban forgó rendszerváltás(ok) óta azonban már, szinte hihetetlen, kis híján két és fél évtized telt el. E csaknem negyedszázad a lehető legteljesebb

mértékben átszervezte az életünket Közép-Európában, amely idő alatt már felnőttek az első, a fenti értelemben már tiszta lappal és „ártatlanságuk”, érintetlenségük tudatában indult nemzedékek is, amelyek vállát már nem nyomják azok a terhek, amelyek elődeik életét legtöbb esetben még teljes mértékben meghatározták, megkeserítették, esetenként ki is siklatták. Ám a közben eltelt évek új torzulásokat, új bűnöket, új kiábrándulásokat hoztak, amelyek valahol a felszín alatt bizonyosan már új

szembenállásokat is érlelnek, új – értelmiségi – feladatokkal, amikor – a szintén a fentebb említett, közép-európai változás(oka)t hozó nemzedék(ek) szülötte, Végel László új regényének, a *Bűnhődés* szavaival – újból naponta kell „menteni az élettől a kultúrát”, mert az „emlékezet éltető eleme nem az élet, hanem a kultúra”, hiszen új „történelmi skizofrenia” jelei mutatkoznak már, miközben Európa is (újból) néma, ha „a kultúra [...] ellen elkövetett bűneiről kellene vallania”.

BÁGER GUSZTÁV

Látványpék

*Nemcsak a péksütemény,
a pogácsa, a bukta, a rétes,
a levelestészta, a krémes,
nemcsak a sósrúd, a pizzástáska,
hanem a dolgok legsajátja.
Mert formát ölt a liszt, akár a kotta,
gondolatokat generál a rokka.*

*Míg kifő a zaccos, brazil kávé,
ripizik-ropizik a kukorica Málé.
Jön a pék, jön a pék,
zsemlék szanaszét,
ellenőrzi a lenmagost, a simát,
ma nem lopták el a búzát. Vivát!
Csak eladható legyen a világ.*

*Ahogy az emberek sorban
a túlhevített villamosban,
kisülnek ők is, az nem vitás,
egymásról tudni: intimitás.
Az iskolában is kekszek sülnek,
onnan a felsőoktatásba kerülnek,
lesznek veknik, cipók, kalácsok
(egyre tömöttebb sorokba állók),
ki hogy sül fel, ki milyen illat:
lesz, aki gengszter; lesz, aki kispap.*

*Földhivatalban szendvicskenyér,
ha nincs átírás, nincsen egér.
Házak, telkek gazdát cserélnek,
lába kél az összeg felének.*

*A Kombinón kombinék lejtének,
intenek és gyorsan felejtének.
Túlégetett karamell-ország,
tisztázatlan tisztaság,
itt a törvény súlya ritkaság.*

*Hatalmi figurák, pogi-katonák,
rajtuk a sapka, akár a mák.
Itt jön az őrnagy, a vezér zsömle,
cúgos cipője cukrosbögre.
Kiflik, perecek a kormánynál.
Kérdik: hatalmon voltál már?
Sajttal suhint a sajtó nyakon,
színültig van a türelem-flakon.
Kicsi hókiflik itt a pártok,
kormány-sebektől dzsem szivárog.*

*Kigyóba tekert, nagy magyar rétes,
a tölteléknek a színe is kétes.
Mindenki duzzog parkolópályán,
egymás hátán a sok kicsi ármány.
Az eszmények kisütve, cicomázva.
A tojáslikőr is fel van rázva.
Hol van az éhezők kenyérkéje?
Hol van a beígért nyugalom kéje?*

*Ennek is vége?
Mindennek vége.
A süítőteknőt kivéve.*

2008/2009 fordulóján